

NASTANAK I RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNOG KNINA

FRANJO SMILJANIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 949.718*04/14*
Izvorni znanstveni rad

Priljeno: 1984-10-30

U hrvatskoj historiografiji dosada se je isticala uloga Knina ali samo u kontekstu političkih zbivanja, a tek se manje posvećivalo istraživanju urbane geneze srednjovjekovnoga grada Knina. Premda ni ti momenti nisu zanemarivi kada se želi istražiti nastanak i razvoj grada Knina, oni nisu dostatni da bi se u cijelosti prikazao nastanak i razvoj ove srednjovjekovne urbane cjeline.

Autor zato nastoji ovim radom ukazati na nastanak, razvoj i izgled kninske srednjovjekovne urbane sredine od njenih prvih početaka (10. stoljeće) pa sve do 15. stoljeća, kada Knin prestaje funkcionirati kao jedna organizirana urbana cjelina, jer ga uslijed stalnih turskih upada napušta biskup i rasipa se stanovništvo.

Autor ukazuje ne samo kako je izgledala ova aglomeracija, nego i upućuje na elemente administrativnoga, gospodarskoga, crkvenoga i političkog ustrojstva, koji karakteriziraju ovu srednjovjekovnu gradsku aglomeraciju. Istaknuti i ove elemente bilo je važno, da bismo onda mogli razumjeti važnost Knina u kontekstu političkih zbivanja srednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva.

Utvrđeno je da se na platou današnjeg brda Spas, koje se uzdiže iznad današnjeg grada Knina, formira srednjovjekovna kninska aglomeracija.¹ Položaj i njeno formiranje bilo je prije svega uvjetovano obrambeno-strateškim razlozima a značenje njezino proizlazilo je iz prometno-geografskog položaja. S. Gunjača, koji je proučavanju kninske prošlosti posvetio posebnu raspravu, ukazao je da se srednjovjekovna kninska aglomeracija formira na najvišem grebenu južne polovice zaravanskog platoa današnjeg brda Spas,² što je, smatramo, i pravilno, prije svega zato što je ovaj položaj prirodno nešto viši od sjevernog dijela, koji se danas zove Glavica. Gunjača je pretpostavio da bi srednjovjekovni kastrum mogao zauzimati položaj današnjeg tzv. »trećeg grada«, današnje kninske tvrđave,³ a to zapravo odgovara položaju staroga grada (*castel vecchio*), koji spominje G. Vinjalić u pismu upućenom definatoru Radniću 1746. godine.⁴ Položaj ovoga »starog grada« Vinjalić je smjestio iznad današnjih Loredanovih vrata. Taj položaj odgovara položaju gornjeg kaštela Ičizar, koji je tako označen na planu Knina iz druge polovice 17. stoljeća.⁵ Kako ime ovoga kaštela znači u prijevodu

¹ S. Gunjača, »Tiniensia Archeologica — Historica — Topografica II«, *Starohrvatska prosvjeta* (u daljem tekstu: SHP), ser. III, 7/1959, Zagreb, str. 18.

² S. Gunjača, »Tiniensia II«, str. 18.

³ S. Gunjača, »Prinosi istraživanju kninske tvrđave«, *Napretkov kalendar za 1937*, Sarajevo, 1936, str. 6.

⁴ S. Gunjača, »O položaju kninske tvrđave«, SHP, ser. III, 6/1949, Zagreb, str. 41, bilj. 11.

⁵ N. Bezić, »Prilog poznavanju kninske tvrđave«, *Fiskovićev zbornik*, II, S. 144, 1980, str. 141.

»nutarnji grad«, možemo s pravom pretpostaviti da se u oznaci »grad« krije i položaj srednjovjekovnog kninskog kastruma. U posljednje vrijeme pronađena i dijelom otkopana srednjovjekovna nekropola na položaju Glavice-Spas indirektno potvrđuje ovu našu pretpostavku.⁶

Materijal s te nekropole bitan je za potpunije objašnjenje nekih od problema ranosrednjovjekovne kninske aglomeracije: što zapravo znači pojam kninskog kastruma, kako se u toj oznaci pojavljuje u ranosrednjovjekovnim izvorima, da li možemo uz kastrum tražiti i naselje, odnosno što je Knin u to vrijeme?

Sudeći prema dosada pronađenim i otkopanim grobnim priložima spomenuta nekropola ne bi pripadala horizontu ranosrednjovjekovnih hrvatskih nekropola, nego bi njenu početnu vremensku granicu trebali staviti poslije 10. stoljeća.⁷ Na istome prostoru pretpostavlja se da se je nalazila i crkva, čiji tragovi nisu pronađeni ali su zato pronađeni arhitektonski ulomci, dijelovi kamene grede s ostacima natpisa EDIFIC, dio kapitela i veće količine štuta.⁸

Kako onda tumačiti pojavu ove nekropole u spomenutom vremenskom razdoblju? Smatram da pojavu te nekropole treba smjestiti u one vremenske okvire kada Knin postaje crkveno i političko središte kninske županije, a ta nekropola bila bi nekropola kastruma. Identična arheološka situacija uočena je i na Bribiru, koji se također u izvorima spominje kao kastrum. Najstarija nekropola na Bribiru, a to je ona na položaju Vratnice, datira također poslije 10. stoljeća.⁹ Kako i na Bribiru kao i na Spasu nije pronađena starija nekropola, a koje bi trebalo očekivati ako ništa drugo onda prije svega zbog tradicije naseljenosti, to bi onda ukazivalo da kninski i bibrirski kastrum nisu urbanizirani prije 10. stoljeća, odnosno ovo potvrđuje da je točan podatak Konstantina Porfirogeneta kada kaže da su Knin i Bribir nastanjeni u 10. stoljeću. Moguće je zato čak i pretpostaviti da su i ostala kasta koje spominje car pisac, kao središta županije, nastanjena tek u 10. stoljeću! Ovakva arheološka situacija ujedno nam pokazuje da hrvatskog naselja prije 10. stoljeća nije bilo na Glavici, iako istraživači pretpostavljaju postojanje ranijeg hrvatskog naselja na Glavici.¹⁰

Kako onda definirati Knin kao ranosrednjovjekovno naselje u prostorno-graditeljskom smislu? Da li je termin *kastrum*, kojim je Knin označen u većini izvora, već dovoljno egzaktno da na osnovi njega možemo stvoriti određene zaključke? Naime, potrebno je odrediti što označuje termin *kastrum* u to vrijeme (da li samo utvrđenje ili grad).

⁶ D. Jelovina, »Spas - Knin starohrvatsko naselje«, *Arheološki pregled*, Beograd, 21/1980, str. 171—181.

⁷ Premda rezultati istraživanja navedene nekropole nisu objelodanjeni, već šturi izvještaji nagovijestaju da se među grobnim priložima ne pojavljuju keramičke posude, što je jedna od karakteristika nekropola ovoga horizonta (J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. stoljeća*, Zagreb, 1980, str. 85—139). Pojava novca Romana Argira među grobnim priložima potvrđuje da bi se materijal sa ove nekropole mogao datirati u X stoljeće, ako ne i kasnije (N. Jakšić, »Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali«, *SHP*, ser. III, 12/1968, str. 173—185). D. Jelovina, koji je inače istraživao ovu nekropolu, datira je u kraj IX i početak X stoljeća (D. Jelovina, »Spas - Knin...«, str. 180, i u knjizi *Starohrvatske nekropole*, Split, 1976, str. 50 i 51).

⁸ D. Jelovina, »Spas - Knin...«, str. 179—180.

⁹ D. Vrsalović, »Starohrvatska nekropola pred ulazom u staru Varvariju i njena konzervacija«, *SHP*, ser. III, 10/1968, Zagreb, str. 247.

Problem je složeniji jer naselja koja car-pisac označuje sa τὸ κάστρον u latinskom prijevodu njegova djela označena su latinskom riječi *urbs*. Zato su i mnogi historičari jednostavno prevodili ovaj termin oznakom *grad*. Na ovu nedosljednost u posljednje vrijeme upozorio je i M. Suić, koji predlaže da se apozicija τὸ κάστρον ne bi trebala prevoditi latinskom riječi *urbs*, što smatra tradicijom iz vremena humanista kada je to djelo prvi put prevedeno na latinski jezik, nego latinskom riječi *castrum* ili *civitas*.¹¹ Međutim već davno prije M. Barada je termin *kastrum* preveo kao *posebno utvrđeno mjesto* ili samo *utvrda*.¹² N. Klaić katra koja spominje car-pisac naziva *rudimentiranim gradovima*.¹³ S. Antoljak prihvatio je u cijelosti mišljenje Barade o značenju ove apozicije, ali je dodao da bi *kastrum* značio i *posebno utvrđeno naselje, grad-utvrdu* ili samo *utvrdu*.¹⁴

Iz svega toga vidimo da se oznaka *kastrum* različito upotrebljavala, pa je stoga na temelju latinske terminologije nesigurno zaključivati o tipu naselja koja se označuju tim terminom, već smo mišljenja da na procuavanje ovih termina treba da usporedo prate topografsko-arheološka istraživanja. U našem slučaju kninski *kastrum*, kako se ovim imenom pojavljuje u ranosrednjovjekovnim izvorima, označuje prije svega *utvrđeno mjesto* ili *utvrdu*, a ne *grad*. Ovo nam indirektno ne potvrđuje samo pojava već prije spomenute nekropole, nego i činjenica što u Kninu još nije nastanjen biskup, a to je važan moment u transformiranju *kastruma* u *grad*.¹⁵ Ovakva arheološko-topografska situacija pokazuje da se je ranosrednjovjekovna kninska aglomeracija u prostorno-graditeljskom smislu sastojala od utvrde i crkve (?), koja se nalazila uz utvrdu. Njegov postanak i razvoj bio je uvjetovan gotovo istim razlozima koji su utvrđeni i kod ostalih županijskih središta, a to je istaknuti položaj i naslijeđena konstanta naseljenosti.¹⁶ Nema sumnje da je

¹¹ M. Suić, »Zadar u De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta«, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 27—28/1981, str. 8, bilj. 11.

¹² M. Barada, »Lapčani«, *Rad JAZU*, 300/1954, Zagreb, str. 484—485.

¹³ N. Klaić, »Civitas, castrum und villa in frühen Mittelealter in Dalmatien«, *Acte du IIe Congres international des études du sud-est européen*, Tom II, Athènes 1972, str. 343.

¹⁴ S. Antoljak, »Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća«, *Radovi FF Zadar*, 10/1971—72, str. 98.

¹⁵ Ulogu biskupa u transformiranju *kastruma* u gradove naglašava Reneé Doehaerd u knjizi *The Middle Ages in the West: economy and society*, Amsterdam, 1978, str. 49.

¹⁶ Zbog povoljnog položaja današnje brdo Spas bilo je naseljeno već od prapovijesnih vremena (Š. Batović, »Problemi prapovijesti kninskog područja«, *Radovi FF u Zadru*, 10/1971—72, str. 16 i dalje). Arheološki tragovi ukazuju i na postojanje antičkog naselja na tom položaju, o čemu je u posljednje vrijeme opširnije pisao M. Zaninović (»Kninsko područje u antici«, *Arheološki radovi i rasprave*, Zagreb, 7/1979, str. 301—314). Posebno su interesantni oni dijelovi njegove rasprave u kojima on razrješava problem ubikacije Kurkuma i Ninije. Zaninović smješta Kurkum na položaj gradine Topolje, a Strabonovu Niniju na položaj brda Spas, ukazujući da se iz naziva Ninija razvilo srednjovjekovno ime za Tinin (M. Zaninović, »Kninsko područje...«, 308—309. str.). Svoju pretpostavku razlaže time što smatra da je Kurkum bilo liburnsko naselje koje je za vrijeme liburnsko-delmatskog rata uništeno a njegovu funkciju preuzima Ninija. Ovu pretpostavku smatramo poticajnom za daljnja razmišljanja, jer teško da bi se ime Ptolomejeva grada Kurkuma za koga M. Suić pretpostavlja da se je nalazio na položaju današnje kninske tvrđave (»Koypkoy, Ptol. II 16, 6«, *Radovi FF Zadar*, 6/1964—65, 1966/67, str. 43, bilj 36), moglo jezično vezati uz srednjovjekovni naziv Knina. Možda je već u antičko vrijeme na položaju Spas-Glavica izgrađen *kastrum*. Polo-

među utvrđenim naseljima koje spominje car-pisac kninsko bijelo najznačajnije, ne samo zbog svoje veličine nego i zbog svoga položaja. Vjerojatno je bilo i najznačajnije vladarsko središte na dominiju Trpimirovića, pa je zato i razumljivo zašto se baš nedaleko od kninske utvrde u 10. stoljeću osniva samostan sv. Bartolomeja. Oltarna ploča s natpisom Držislava i Svetoslava, dijelovi natpisa na kojima se čita ime Pribine,¹⁷ zatim činjenica da se tijekom 10. i 11. stoljeća često spominju u kraljevskim i drugim ispravama opati i monasi ovoga samostana,¹⁸ potvrdila bi pretpostavku I. Ostojića, da je ovaj samostan bio kraljevska zadužbina.¹⁹ Ovi momenti bili su važni, a možda i odlučujući da kninska utvrda postane vjerojatno već za Zvonimira, ako ne i prije, ne samo kraljevsko, nego i biskupsko sjedište,²⁰ to više što zasigurno za posljednjeg kralja Petra znamo da je Knin — kraljevsko sjedište.²¹ Time su stvoreni uvjeti da se Knin od jedne naseljene utvrde transformira u grad.

Odgovor na pitanje, kada se konačno formira srednjovjekovna kninska urbana cjelina i kako je izgledala, vezan je s dosta poteškoća. Razloge treba tražiti prije svega u slaboj informiranosti pisane građe a i u nedostatku arheoloških istraživanja. Brojne preinake i prepravke kninske tvrđave, posebno za vrijeme mletačke, turske i francuske vladavine, i konačno migracije stanovništva grada i okolice nakon dolaska Turaka, uzrokovala su umnogome da se je potpuno izgubio trag kninskoj srednjovjekovnoj urbanoj toponomastici. Zato dati odgovor na to pitanje teško je, ali je moguće dati neka rješenja. Istraživačima kninske prošlosti, i ne samo Knina, promakao je jedan podatak koji donosi I. Lucius u šestom poglavlju knjige *De regno Dalmatiae, Croatiae libri sex*, u kome, govoreći o običajima kod Hrvata, usput navodi da su u doba Arpadovića dovršene tvrđave u Kninu, Jablancu, Skradinu, Šibeniku i Klisu.²² Premda kronološki dosta rastegnut, ovaj podatak Luciusa smatramo značajnim jer nas upućuje na vrijeme kada je u okvirima kninske srednjovjekovne aglomeracije moglo doći do značajnih promjena. Kako u vjerodostojnost ovoga podatka ne treba sumnjati, potrebno je u vezi s njim odgovoriti na neka od pitanja: kada se u doba Arpadovića

ostaci antičke, odnosno kasnoantičke arhitekture na položaju Glavica, nego i položaj kasnoantičke nekropole Greblje. Uz kastrum moguće da se nalazila i crkva (D. Jelovina, »Spas-Knin...«, 180. str.). Antički kastrum dobiva na važnosti tek za vrijeme gotsko-bizantskih sukoba, kada komunikacija Burnum Siscia postaje jedna od najvažnijih kopnenih veza primorske Dalmacije i Panonije (J. Medini, »Provincia Liburnia«, *Diadora*, 9/1980, Zadar, str. 419, bilj. 185, i posebno u raspravi »O nekim kronološkim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene«, *Materijali SADJ*, 17/1978, str. 73.). U sistemu utvrđenja koje Justinijan obnovlja ne samo na moru nego i na kopnu ovaj kastrum, zbog strateškog značaja ali i veličine, morao je imati posebno značenje. O sustavu kastruma na kopnu govori nam mletački kroničar Andrija Dandolo. Smatramo da su okosnicu toga sustava na kopnu činili kastrumi koje spominje car-pisac.

¹⁷ F. Bulić, *Hrvatski spomenici iz kninske okolice uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske dinastije*, sv. I, Djela JAZU, VIII/1888, Zagreb, str. 26—32.

¹⁸ F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM, VII/1877, Zagreb, str. 24, 102, 115.

¹⁹ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, Split, 1964, str. 536.

²⁰ M. Barada, *Lapčani*, str. 448.

²¹ F. Rački, *Documenta...*, str. 481.

²² Johannes Lucii, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Vindobanae. 1758.

dovršila izgradnja tvrđave, odnosno što se u stvari završilo u navedeno vrijeme. Za razrješavanje ovoga problema umnogome će nam pomoći planovi Knina iz druge polovice 17. stoljeća, posebno plan br. 3, koji je nedavno objavila N. Bezić.²³ Na spomenutom planu na prostoru kninske tvrđave označena su dva utvrđenja, jedno koje se zove Ičizar i drugo koje je dodano prvom i koje je označeno kao Garište. Iz opisa ovih utvrđenja zaključujemo da su ona prema svojim graditeljskim osobinama tipično srednjovjekovna odnosno takva su zatečena nakon osvojenja Knina od Turaka 1522. godine.²⁴ Smatramo da je potrebno ukazati na ovakvu prostorno-graditeljsku situaciju, jer je to, po našem mišljenju, i rješenje podatka koji donosi Lucius.

Arpadovići, dolazeći u Knin, već su zatekli jedan dobro izgrađen kastrum. U tom slučaju Lucius, kada je govorio o dovršenju tvrđave u Kninu, mislio je na izgradnju mlađeg utvrđenja koje je pridodano prvotnoj starijoj tvrđavi. To bi onda bio onaj drugi ograđeni prostor, koji je na već prije spomenutom planu Knina označen kao Garište.²⁵ Ostaje otvoreno pitanje kada dolazi do ove dogradnje. Smatramo da je ovaj posao mogao biti obavljen u vrijeme kada hrvatski ban Stjepan ima svoje središte u Kninu,²⁶ ili sa djelovanjem Bele IV, koji poslije 1261. godine obnavlja čitav niz utvrda u Lici i Pounju.²⁷ Tada je možda i definiran kompleks srednjovjekovnih utvrđenja na današnjem brdu Spas, koja su se sastojala od prvotnog starijeg kastruma, koji je na spomenutom planu označen kao gornji kaštel ili Ičizar i drugog, donjeg ali mlađeg, koji je označen kao Garište. Sada je razumljiviji podatak zašto ponekad u izvorima susrećemo različite oznake za kninska utvrđenja: kao ... *maioris castris Tiniis*,²⁸ ili ... *magno castro Tiniis*.²⁹ Pri tome svaki od ovih kastruma označuje i različitu vremensku vertikalu starosti. Stariji i prvotni kastrum označen je kao ... *maioris castris*, a mlađe i veće utvrđenje ... *magno castro*. Prvotni stariji ili ... *maioris castrum*, označen u spomenutim planovima kao gornji kaštel ili Ičizar, prema sačuvanom opisu, imao je još sačuvane visoke zidine s kruništem. Zatim je bio branjen sa dvije četverokutne kule, koje su u tursko vrijeme adaptirane i pokrivene šatorastim krovom. Nadalje iz opisa saznajemo da se na krajnjem sjevernom dijelu kaštela nalazila četverokutna kula nasuta zemljom.³⁰ Ovaj opis pokazuje nam da nisu na ovom kaštelu izvršeni neki veći popravci, odnosno da je zadržano urbano stanje koje su Turci zatekli nakon osvojenja Knina, jer ... visoke zidine sa kruništem, zatim četverokutne kule, kula nasuta zemljom, upućuju

²³ N. Bezić, »Prilog poznavanju...«, str. 137—145.

²⁴ Ovo se vidi iz priloženih opisa, kao npr. ... krunište gornjeg utvrđenja, okrugla kula donjeg utvrđenja, četverokutne kule (N. Bezić, »Prilog poznavanju...«, str. 137 i dalje).

²⁵ N. Bezić, »Prilog poznavanju...«, str. 142—143.

²⁶ Godine 1264. ban Stjepan, koji se u izvorima spominje i kao knez Triju polja, zajedno sa plemićima kraljevine dosuđuje Ivanu Nozdrojniću iz Zadra pravo na zemlju u Grabovičanima (vidi: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, V, Zagreb, 1907, str. 296; u daljem tekstu: *Codex diplomaticus*).

²⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, Školska knjiga, 1981, str. 358.

²⁸ ... Item Johannes filius Nicolai tunc castellanus maioris castris Tiniensis ... (L. Katić, »Ban Emerik otimlje dobra kninske biskupije«, *Croatia sacra*, III/1932, str. 5).

²⁹ ... In magno castris Tiniensis ... (L. Katić, »Ban Emerik...«, str. 6).

na konstataciju da se radi o srednjovjekovnim obrambenim rješenjima. Konačno i nazivom Ičizar što u prijevodu znači »unutrašnji grad« htjelo se valjda naglasiti njegovu funkciju kao kraljevskog središta.³¹ Pa i ona svečana dvorana koja se spominje u ugovoru između Šibencana i kneginje Vladislave iz 1345. godine kao ... *sala palatii dicti castris Tinini*, vjerojatno se je nalazila u sklopu ovoga utvrđenja.³² Položaj ovoga utvrđenja odgovara položaju staroga grada (castel vecchio) koji spominje G. Vinjalić i koji ga smješta iznad današnjih Loredanovih vrata, odnosno odgovara položaju »trećega grada«, koji je prema Gunjači najstariji dio današnje kninske tvrđave.³³ Drugo, mlade ali i veće utvrđenje, koje se kako smo pretpostavili zvalo magnum castrum, a na spomenutom planu naziva se Garište bilo je opasano zidovima sa istočne i zapadne strane. Na sjevernoj strani spojeno je s gornjim kaštelom Ičizar, a na najjužnijoj strani završava uz brdo Spas. Ulaz u ovo utvrđenje bio je branjen jednom okruglom kulom koja je označena kao Topana i četverokutnim bastionom, koji je srušen prilikom mletačke opsade 1688.³⁴ I u ovom slučaju radi se također o srednjovjekovnim obrambenim rješenjima. Smatramo da je ovaj castrum služio ne samo za stanovanje službenika kninskih utvrđenja, nego i ostalih objekata koja su potrebna u okvirima takvih utvrđenja (tamnice, štale).

Toponim Garište, kojim je označeno ovo utvrđenje indirektno potvrđuje našu pretpostavku o funkciji ovoga utvrđenja.³⁵ U ratnim prilikama ovo utvrđenje služilo je i kao pribježište stanovnika kninske varoši.

Sklopu kninskih utvrđenja pripadala su i dva manja utvrđenja, jedna kula i kaštel. Prema priloženoj legendi označeni su kao kula Gradac i kaštel Lab.³⁶ Nema sumnje da su oba utvrđenja srednjovjekovna, što nam uostalom potvrđuju Gradac i Lab.³⁷ Dok za Gradac smatramo da je izgrađen kao pomoćna utvrda kninskih kastruma, čija je funkcija bila da se motri prijelaz preko Krke, za drugo utvrđenje ukazano je da je to srednjovjekovni castrum Lab.³⁸

Opis kninskih utvrđenja iz druge polovice 17. stoljeća pokazuje da je veličina i jačina srednjovjekovnih kninskih utvrđenja bila dovoljna, tako da za vrijeme turske vladavine nije trebalo vršiti velike adaptacije. Uostalom o veličini i njihovoj čvrstoći svjedoči podatak iz 1345. godine, kada ban Nikola nije mogao zauzeti Knin jer je bio čvrst i visok (*oppidum ... mirae alititudinis nec non et fortitudinis est convallatum*).³⁹ Ovakav izgled kninskih utvrđenja i nije njihov izgled iz vremena kada su tako oblikovana. Na njihov izgled i oblikovanje, nema sumnje, utjecali su i neki od članova hrvatskih plemićkih obitelji: Šubića ili Ne-

³¹ V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravni rječnik*, Zagreb, Informator (reprint izdanje), I/1975, s. v. grad. str. 338.

³² Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, II/1870, MSHSM, Zagreb, str. 239. (u daljem tekstu: *Listine*).

³³ Vidi bilj. 3.

³⁴ N. Bezić, »Prilog poznavanju ...«, str. 142—143.

³⁵ s. v. *Garište* u značenju mjesta gdje se nalazilo više kuća (*Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, III/1887—1981, Zagreb, str. 108).

³⁶ N. Bezić, »Prilog poznavanju ...«, str. 142—143.

³⁷ s. v. *Gradac* (*Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, III/1877—1981, Zagreb, str. 363—364). O Labu kao slavenskom toponimu: F. Šišić, »O srednjovjekovnom hrvatskom gradu Labu«, *Bulićev zbornik*, Zagreb, 1925, str. 578.

³⁸ O ubikaciji Laba vidi: N. Jakšić, »Iz srednjovjekovne topografije Knina«, *Radovi FF Zadar*, 20/1982, str. 49—51.

lipića. No treba naglašavati da najveći graditeljski zahvati na utvrđenjima dolaze ipak u vremenima kada počinje turska opasnost. Zato možemo... krunište gornjeg utvrđenja, okruglu kulu donjeg utvrđenja, pa bastion na donjem utvrđenju datirati okvirno u 15. stoljeće.⁴⁰

Uz utvrde formira se i naselje. Razlozi za formiranje naselja bili su mnogostruki: veličina i jačina utvrda, pogodan geoprometni položaj ali i istaknuto kraljevsko i crkveno središte. Prema izgledu i prostoru koje je zauzimalo moralo je biti tipično suburbijsko, obuhvaćajući većim dijelom jugoistočnu stranu brda Spas. To se ne vidi samo na planu Knina iz prve polovice 17. stoljeća, nego i na crtežima Knina tijekom 18. stoljeća.⁴¹ Najstariji podatak o naselju imamo iz druge polovice 13. stoljeća, u kome se naselje indirektno spominje u oznaci općinskog službenika — *buccarius fori tiniensis*.⁴² Ovaj podatak je koristan iz dva razloga: prvo, što nas upućuje na to da je naselje već administrativno organizirano, i drugo, što saznajemo naziv za naselje — *fori*. Poznato je da je ovaj naziv izveden od naziva za gradsko naselje (*forum*) koje nema kraljevske slobode. Oznaka *fori* govori nam da je ono imalo prije svega funkciju trga ili trgovišta,⁴³ odnosno da je bilo prije svega naselje obrtnika i trgovaca. Inače u izvorima se, osim terminom *fori*, naselje označuje kao *suburbium*.⁴⁴ Nazivi bi nas mogli zavesti da se radi o dva tipa naselja. Međutim u slučaju naselja koje se razvija uz kninska utvrđenja radi se o jednom naselju. Svaki od ovih termina ima svoje značenje: termin *suburbia* znači pojam naselja u prostornom smislu, a *fori* znači njegovu gospodarsku funkciju, prije svega tržišnog centra.

U prostornom oblikovanju kninskog naselja posebno su se isticali crkveni objekti. Kako je danas izgubljen trag srednjovjekovnoj topomastici prostora koje je zapremalo kninsko naselje, razmještaj crkvenih objekata koji se spominju u izvorima ili su zabilježeni u tradiciji je težak. Jedino je sigurno da su se u naselju nalazila dva crkvena objekta, koja su nakon turskog osvojenja Knina pretvorena u džamije.⁴⁵ O kojim se crkvama radi, teško je dati konačan odgovor. Jedino znamo da je jedna od tih džamija bila katedrala kninskog biskupa, kako svjedoči suvremena vijest o Rochasovoj posjeti Kninu.⁴⁶ Ubikacijom ove kate-

⁴⁰ *Vojna enciklopedija*, Beograd, Izdanja redakcije Vojne enciklopedije, Beograd, sv. 1, 1970, str. 502—503.

⁴¹ Današnji Knin tipično je suburbijsko naselje, koje se širi prema Kninskom polju. Stariji dio grada zbijen je između strme strane brda Spas i korita rijeke Krke. To je ostatak nekadašnje turske varoši!

⁴² M. Barada, *Trogirski spomenici*, MSHSM, II dio, 1/1951, Zagreb, str. 42.

⁴³ N. Klaić, »Prilog pitanju postanka slavonskih varoši«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, III/1955, str. 45 i 48.

⁴⁴ ...sub dicto castro Tinino, hoc est in eius suburbio,.. (L. Katić, »Ban Emerik...«, str. 5).

⁴⁵ O tome detaljno raspravlja N. Jakšić (»Iz topografije...«, str. 49—51). Međutim moramo upozoriti da nije točno čitanje legende na Alberghetijevu planu, koje se odnosi na razrješenje titulara velike džamije smještene kod Loredanovih vrata, a koje Jakšić temelji na čitanju N. Bezić (»Prilog...«, str. 141). Oni spomenutu legendu čitaju i razrješavaju kao »Moschea maggiore hora chiesa di S. Girolamo e Clara«, a trebalo bi razriješiti kao: *Moschea maggiore hora chiesa di S. Girolamo e Chiara*, što bi značilo u prijevodu: Veća džamija danas je crkvom sv. Jerolima proglašena. To znači da se ne bi radilo o crkvi sa dva imena, nego crkvi posvećenoj sv. Jerolimu, kako se i spominje u upisnicima mrtvih grada Knina 1711. godine.

⁴⁶ Ovaj podatak donosi Gunjača, oslanjajući se na Fabijanića (S. Gunjača, »O položaju...«, str. 83, bilj. 125). Međutim treba ukazati da Fabijanić ne navodi gdje je taj podatak našao.

drale posebno se bavio S. Gunjača, koji je utvrdio da položaj katedrale odgovara položaju crkvenog objekta koji je označen na jednoj skici što ju je učinio Zlatović prema snimku ing. Allesanija kao *duomo*, odnosno što ju je Zlatović smjestio na prostor na kome se je sve do 1945. godine nalazio sirotinjski dom.⁴⁷ N. Jakšić je, koristeći posebno plan Knina iz druge polovice 18. stoljeća, ukazao da položaju katedrale odgovara položaj crkvenog objekta označen legendom »*duomo dedicato a S. Gerolamo*«. ⁴⁸ To je objekt koji je na starijem planu, onom iz 17. stoljeća, obilježen kao »*altra moschea*«, ⁴⁹ odnosno Jakšić preciznije potvrđuje položaj koji je već prije predložio Gunjača. Dakle katedrala je vjerojatno bila smještena u središtu naselja, ispod današnjeg bastiona Pisani. Da se je ovdje nalazila katedrala potkrijevit ćemo još nekim dokazima. U jednom dokumentu iz 1424. godine položaj ove katedrale označen je kao »*ante portam Latinam*«. ⁵⁰ Kako ovaj položaj odgovara položaju glavnih vrata bastiona Pisani, to je samo potvrda da su Gunjača i Jakšić točno ubicirali položaj ove crkve. Što se tiče njena titulara slažemo se s Gunjačom da je zadržan titular stare crkve sv. Marije. U katedrali spominje se i kapela sv. Bartolomeja. Ona se često susreće u izvorima kao mjesto gdje se izdaju notarski spisi. ⁵¹ Zato je Gunjača pravilno ukazao da je ta kapela u stvari notarijatska prostorija kninskog kaptola, a mi bismo dodali preciznije — stolnog kaptola. ⁵² Njena izgradnja dosada se obično vezivala uz djelovanje kninskog biskupa Nikole I (1272—1274). ⁵³ Međutim smatramo da pitanje njene izgradnje nije riješeno, prije svega jer su dosadašnji istraživači drugačije interpretirali dokument iz 1315. godine, u kome se spominje biskup Nikola i svečana kninska katedrala. Podaci iz navedenog dokumenta odnose se na vrijeme splitskog nadbiskupa Petra IX (1297—1324), kome se prebacuje da je otuđio jedan posjed Sv. Bartolomeja u gradu Kninu, na kome je izgrađena katedrala. ⁵⁴ U tekstu spomenutoga dokumenta dalje se navodi da su to otuđenje skrivili prethodnici spomenutog biskupa, i to njih pet, što nas vodi natrag sve do splitskog nadbiskupa Bernarda (1192—1217), kada je uz njegovu privolu izgrađena svečana biskupska crkva, u vrijeme biskupa Nikole. Već ovaj podatak pokazuje da navedeni biskup ne može biti onaj iz vremena Bernarda. A. Jadrijević je pravilno uočio ovaj nedostatak u dosadašnjoj interpretaciji toga dokumenta, pa je ukazao da bi biskup Nikola bio zapravo hrvatsko ime Nikola (Micusus), budući da je Mikuš polatinjeno hrvatsko ime Nikola. ⁵⁵ Najvjerojatnije je za vrijeme Mikuša izgrađena katedrala ali tek nešto ranije osnovane kninske biskupije. ⁵⁶

⁴⁷ S. Gunjača, »O položaju...«, str. 83.

⁴⁸ N. Jakšić, »Iz srednjovjekovne topografije...«, str. 50.

⁴⁹ N. Jakšić, »Iz srednjovjekovne topografije...«, str. 50, bilj. 28.

⁵⁰ R. Lopašić, »Spomenici Tržačkih Frankopana«, *Starine JAZU*, 25/1892, Zagreb, str. 322—333.

⁵¹ S. Gunjača, »Tiniensia II...«, str. 56.

⁵² S. Gunjača, »Tiniensia II...«, str. 56.

⁵³ F. Šišić, »Gdje je bio samostan sv. Bartola a gdje kninska stolna crkva sv. Marije?«, u njegovoj knjizi *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb, 1925, str. 690—695.

⁵⁴ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus... VII/1910*, str. 690—695.

⁵⁵ A. Jadrijević, »Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira«, *Crkva u svijetu*, 1—2/1967, str. 18.

⁵⁶ U tom slučaju položaj kninske katedrale odgovarao bi položaju crkve sv. Marije koju spominje Toma Arhidakon (T. Archidiaconus, *Historia Salutaris Aegnetis F. Rački*, Zagreb, 1894, cap. XV, n. 45).

Nešto kasnije, točnije 1203. godine, izgradio prepozit kninskog stolnog kaptola Dobroslav za potrebe kninskih kanonika crkvu posvećenu sv. Bartolomeju na položaju današnjeg Kapitula.⁵⁷ Dakle, vidimo da je trinaesto stoljeće vrijeme intenzivne graditeljske djelatnosti u Kninu, pa bi stoga i nastanak i djelovanje romaničke radionice na području Knina i šire trebalo ipak povezati sa stvaranjem zasebne kninske biskupije, odnosno s djelovanjem kninskog rezidencijalnog biskupa.⁵⁸

Osim katedrale spominje se još i crkva sv. Stjepana. Podatke o toj crkvi donosi Farlati, koji navodi da se spominje u 14. stoljeću i da je bila od davnine župna crkva.⁵⁹ U »Pregledu povijesti kninske crkve«, čiji je autor splitski nadbiskup Ivan Luka Garagnin, spomenuta je i ova crkva, za koju se ujedno kaže da je bila zaštitnica plemićkog vijeća (*consilio degle nobili*).⁶⁰ Njena ubikacija predstavlja problem. Možda njen položaj odgovara položaju one prve džamije kod Loredanovih vrata, koja je odmah nakon 1688. godine pretvorena u crkvu i posvećena sv. Jerolimu, a nakon proširenja bedema porušena.⁶¹

Osim tih dviju crkava spominje se još u izvorima i franjevačka crkva sv. Marije.⁶² Gunjača je pretpostavio da bi to mogao biti zabilježeni crkveni objekt kod Loredanovih vrata, odnosno da je to položaj stare crkve sv. Marije, one koju spominje Toma Arhiđakon.⁶³ Međutim znamo da taj položaj odgovara položaju kninske župne crkve posvećene sv. Jerolimu, odnosno položaju kninske katedrale iz prve polovice 13. stoljeća.

⁵⁷ Iz tzv. Dobroslavova natpisa (vidi tekst natpisa u bilj. 76) jasno je da je prepozit Dobroslav bio Kninjanin. Međutim, mišljenja smo da on nije mogao biti prepozit splitskoga kaptola za što se zalaže S. Gunjača (»O položaju...«, str. 70. bilj. 102) iz dva razloga; prvo što ga nema u popisu prepozita splitskoga kaptola 13. stoljeća (vidi: I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1975, str. 61—66), i drugo, što se poslije 12. stoljeća u povijesnim vrelima ne spominje više stari samostan sv. Bartolomeja nego samo crkva sv. Bartolomeja (vidi: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus...* II, str. 165, 166, 193 i 251. Razloge raspadanja samostalne zajednice treba tražiti u sekularizaciji koju provodi vladar i u rasipanju imovine pod upravom laičkih opata (J. Hubert, *Velika povijest crkve*, III/I, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1971, str. 358). Samostanska zajednica Sv. Bartolomeja postaje vlasništvo splitske nadbiskupije za kralja Gejze (F. Šišić, *Povijest Hrvata...*, str. 691), a titula prepozita koju otada nose splitski kanonici samo je nominalna (F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici...*, str. 5).

⁵⁸ N. Jakšić, »Romanička klesarska radionica u Kninu«, *Peristil*, Zagreb, 22/1981, str. 27—33. Jakšić povezuje postanak i razvoj ove radionice sa posvetom »katedrale« hrvatskog biskupa iz 11. stoljeća.

⁵⁹ D. Farlati, *Illyricum sacrum*. IV, Venezia, 1751—1819, str. 269.

⁶⁰ Rukopis, pisan talijanskim jezikom, danas se nalazi u Arhivu Hrvatske, u zbirci Garagnin-Fanfogna. Spomenuti podatak zabilježen je u poglavlju »Delle chiese e monisteri antichi e presenti per la diocesi di Cnin«.

⁶¹ Na takvu ubikaciju navodi nas prije svega činjenica što se crkva sv. Jerolima navodi kao župna crkva. Da se radi o crkvi s drugom funkcijom, vjerojatno bi to bilo zabilježeno u tradiciji, kao što je tako ostao i zabilježen spomen o položaju katedrale.

⁶² S. Gunjača, »Tiniensia II...«, str. 36.

⁶³ Moguće je pretpostaviti da je crkva sv. Marije (ecclesia Beate Marie Virginis), koja se spominje u kninskim upisnicima mrtvih 1716. godine identična sa crkvom sv. Marije kojom se koriste franjevci. Inače, spomenuta crkva iz 18. stoljeća nije u funkciji, nego samo groblje oko nje. Što se tiče ubikacije stare »katedrale« hrvatskoga biskupa, ostajemo pri mišljenju da se je ona nalazila u današnjem selu Biskupiji. (O tome vidi: Lj. Karaman, »Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti u Dalmaciji«, *Peristil*, I, Zagreb, 1954, str. 21—22. i u raspravi »O reviziji Iskopina u Biskupiji kod Knina«, *SHP*, ser. III, IV/1955, Zagreb, str. 209—219.)

U prvoj polovici 15. stoljeća znamo još za crkvu sv. Duha, koja se spominje u testamentu Jakova Bribirskoga.⁶⁴ Činjenica da opatu navedene crkve Jakov ostavlja stanovitu svotu novca može nas lako navesti na pomisao da je ova crkva mogla biti zavjetna crkva obitelji Šubić u Kninu.⁶⁵ Pronađeni ostaci crkvenoga objekta na putu kojim se pristupa Loredanovim vratima ukazuju da se radi o crkvenom objektu koji se prema graditeljskim karakteristikama (četvrtasta apsida) datira u 15. stoljeće.⁶⁶ Ti dosada nabrojeni crkveni objekti samo pokazuju koliko je bila važnost i značenje kninskoga naselja.

Nakon 1185. godine Knin je posebno crkveno administrativno područje — arhidakonat.⁶⁷ Prema Lovri Katiću teritorij kninskoga arhidakonata zapremaju mjesta Knin, Unac, Butina Vas, Oprominje, Podgrade i Kosovo.⁶⁸ Međutim, ne bismo se mogli složiti s mišljenjem Katića u pogledu veličine prostora koji je zapremao kninski arhidakonat, prije svega zato što neke od spomenutih lokaliteta Katić ili pogrešno ubicira ili krivo tumači. Tako Podgrade, koje se u izvoru navodi kao *suburbio*, smješta u staru Asseriju,⁶⁹ a posjede (*possesio*) kninskoga biskupa unutar seoskih zajednica Kosova, Butine Vasi, Oprominja i Unca tumači kao biskupska sela! Zato je najvjerojatnije da je ovaj arhidakonat zauzimao grad Knin zajedno sa pripadajućim teritorijem.⁷⁰

Do sada se malo ukazivalo, premda se znalo, na značenje Knina kao glagoljskog središta. O tome nam indirektno svjedoče pronadjeni ostaci glagoljsko-ćirilskog natpisa na Kapitolu,⁷¹ kao i jedan siguran podatak iz 14. stoljeća, u kome se među nabrojenim biskupijama u kojima se glagoljalo spominje i kninska.⁷² Vjerojatno je središte glagoljaštva u okviru biskupije bila kanonička crkve sv. Bartolomeja, koja se spominje kao mjesto gdje se izdaju povelje na glagoljici. Nije li onda moglo biti takvo središte jedan od sjedišta i glagoljaške izdavačke djelatnosti!

Ovakav prostorno-graditeljski razvoj Knina (sl.1) nije samo odraz političkih nego i gospodarskih uvjeta. Osnova na kojoj je počivalo gospodarsko ustrojstvo grada bila je organizacija sajмова, što indirektno dokazuje i najstariji naziv za kninsko naselje — *fori*. U trgovačkoj integraciji između primorja i unutrašnjosti sajmovi u Kninu morali su imati veliko značenje,

⁶⁴ O Šubićima u Kninu u izvorima koji su nama bili na raspolaganju našli smo jedino da 1282. godine ban Pavo naziva Knin ... *nostris Tymiensi* (S. Antoljak, »Ban Pavao Bribirski 'Croatorum dominus'«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19/1972, str. 8, bilj. 24). Mora da je ipak bila jaka tradicija o vladavini Šubića, jer turski putopisac E. Čelebija je zabilježio da su grad Knin osnovali Zrinski, tj. Šubići (E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo, Svjetlost, 1954, str. 174).

⁶⁵ I. B., »Jakov bribirski od plemena Šubić«, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, Zagreb, 1/1898, str. 94.

⁶⁶ S. Gunjača, »Tiniensia II...«, str. 115—116. Ovaj crkveni objekt nedavno je otkopao arheolog Miloško Budimir, kustos Muzeja Kninske krajine. Uz crkvu otkopana je manja nekropola stećaka.

⁶⁷ A. Jadrjević, »Smrt hrvatskih kraljeva...«, str. 19.

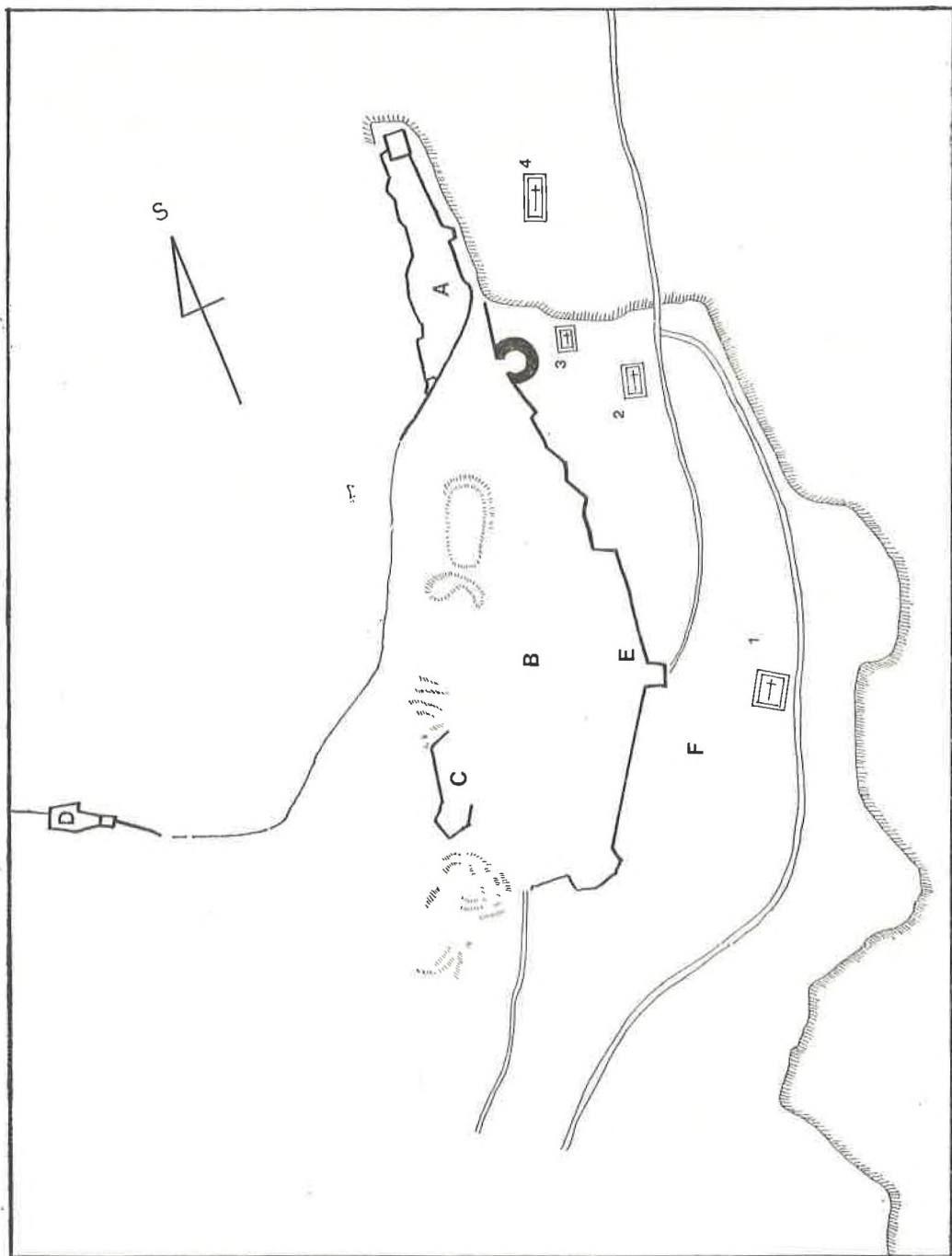
⁶⁸ L. Katić, »Ban Emerik...«, str. 10.

⁶⁹ L. Katić, »Ban Emerik...«, str. 10, bilj. 23.

⁷⁰ Odrediti veličinu teritorija koji je pripadao srednjovjekovnom gradu Kninu, teško je, prije svega zbog pomanjkanja topografsko-toponimijskog kontinuiteta. Možemo jedino kazati da naziv današnjeg Kninskog polja, koje stoji u oznaci za polje i selo, prežltak je naziva za teritorij koji je pripadao gradu.

⁷¹ B. Fučić, »Glagoljica i dalmatinski spomenici«, *Fiskovićeve zbornik*, I, Split, 1980, str. 282, bilj. 19.

⁷² F. Šanjek, »Naš glagoljaš, profesor Sorbone u XIV stoljeću«, *Kana*, XV,

Sl. 1. Rekonstrukcija srednjovjekovnoga kninskoga grada prema planu Alberghettija iz godine 1688. — A. Maioris castrum (Gornje utvrđenje); B. Magnum castrum (Donje utvrđenje ili Garište); C. Castrum Lab; D. Kula Gradac; E. Portam Latinam; F. Kninsko naselje; 1. Katedrala kninske biskupije; 2. Crkva sv. Stjepana (?); 3. Crkva sv. Duha (?); 4. Nepoznati crkveni objekti

s obzirom na izuzetno povoljan geoprometni položaj. Za sada znamo da se je jedan takav sajam održavao na Dan sv. Bartolomeja, o čemu svjedoči podatak iz 1396. godine, kada se osniva jedno trgovačko društvo iz Splita s kapitalom od 550 libara, s namjerom da se roba odveze u Knin na sajam.⁷³ Unutar naselja nalazila se je istalna kolonija trgovaca iz primorskih gradova, kako indirektno svjedoči naziv za glavna ulazna vrata u kninska utvrđenja — *porta latina*.⁷⁴ Organiziranje sajмова donosilo je i određene prihode od ubiranja sajamskih pristojbi ili daća. To indirektno saznajemo iz ugovora Šibenčana i kneginje Vladislave, udovice vojvode Nelipića, u kome se spominje »tergovina sive dacia« koju je neovlašteno naplaćivao knez Konstantin šibenskim trgovcima pri prolazu pokraj kastruma Ključ, a za koju ti trgovci kažu, da se je naplaćivala od davnine jedino u Kninu.⁷⁵

Naravno takva aglomeracija morala je biti i administrativno uređena, na što upućuje i najstariji podatak o kninskom naselju. Premda su izvori dosta oskudni, ipak možemo ukazati na neke elemente uprave grada i naselja. No, moramo prije svega ukazati na jedan važan momenat, a taj je da već prije prve polovice 13. stoljeća u gradu Kninu postoji jedna obitelj čiji članovi obavljaju odgovorne funkcije u gradu. To se vidi prema podacima iz natpisa prepozita Dobroslava koji je vršio funkciju prepozita stolnog kaptola, zatim njegova oca Prodoslava koji se spominje u funkciji kninskog kneza, i brata mu Prodoslava koji se spominje na natpisu samo kao knez (međutim to ne znači da je on vršio funkciju kninskog kneza).⁷⁶ Inače u funkciji gradskog kneza spominje se još Petar i to 1241. godine.⁷⁷ i 1282. knez Jurša.⁷⁸

Nismo našli podatke o kninskim knezovima do 1367. godine, kada se u toj funkciji javlja Petar Martić, koji ujedno vrši i funkciju kneza kninskih Vlaha.⁷⁹ Knezu je pripadao i prateći službenički aparat. U

⁷³ T. Raukar, »Komunalna društva u Dalmaciji u XV stoljeću«, *Historijski zbornik*, Zagreb, 33—34/1982, str. 166, bilj. 177.

⁷⁴ O značenju morfema *Latin* raspravlja Ž. Muljačić (»Semantička analiza morfema Latin«, *Onomastica Jugoslavica*, Ljubljana, 2/1970, str. 135).

⁷⁵ Š. Ljubić, »Listine II...«, str. 237. Sam termin »tergovina« potvrđuje da je u kninskom naselju postojala mitnica i da je naplaćivan porez na prodaju robe (O značenju termina trgovina vidi: Z. Herkov, *Grada za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, II, Zagreb, 1956, s. v. trgovina, str. 522—526). Dodajmo i to, da se u Kninu, kao istaknutom sajamskom središtu na tromeđi Dalmacije, Like i Bosne, sve do okupacije Bosne, još naplaćivala posebna taksa za prolaz robe, tzv. »Decimo di passo« ili »Dazi de transito«, što je samo tradicija iz ranijih vremena (o tome vidi: M. Friganović, Polja Gornje Krke, *Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 3/1961, str. 130).

⁷⁶ Natpis je još 1690. godine stajao na vratima porušene crkve sv. Bartolomeja na današnjem položaju Kapitul. Natpis se čita ovako: Anno ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi 1203. regnante Rege Emeriko aedificata est ecclesia ista a venerabili preposito Dobroslavo, filio Prodancii, comitiis Tiniensis, nepotis Prodoslavi comitis, ad honorem Domini et Sancti Bartholomei et Sanctissimae Mariarum et Sancti Petri pro redemptione animae suae et suorum (S. Gunjača, »O položaju...«, str. 47).

⁷⁷ I. Kukuljević, »Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae saeculi XIII«, *Starine JAZU*, 27/1895, str. 203.

⁷⁸ S. Antoljak, »Ban Pavao...«, str. 8, bilj. 24.

⁷⁹ L. Thaloczy, »Hrvatsko običajno pravo od godine 1515. i 1553«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo. 19/1905, str. 20—21. Prema jednom popisu iz druge polovice 15. stoljeća znamo da je na području kninskog kneštva bilo 450 vlaških kuća (J. Adamček — I. Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Inst. za hrv. pov., Monografija 3,

izvorima se spominju pristavi, suci i satnici. Prvi spomen o pristavu imamo iz 1267. godine, kada se javlja ne kao pristav nego kao *buccario fori tyniensis*. Premda naziv *bucarius*, kako se u ovoj funkciji javlja u povijesnim izvorima, ima različito značenje,⁸⁰ smatramo da se u ovom slučaju ipak radi o službi pristava, to više što je tako objašnjeno u skradinskom statutu.⁸¹ U ovoj funkciji još se sporadično u izvorima javlja i to 1282. godine Tolen prilikom darovanja Tusenog sela Radovanu Dolgomudu od strane bana Pavla i njegove braće Jurja i Mladena,⁸² kao i 1351. godine, kada se spominje Mladen.⁸³ O kninskim satnicima imamo za sada dva podatka, i to jedan iz 1288. godine, kada se u toj funkciji pojavljuje Mojan,⁸⁴ i 1351. godine, kada se javlja Sratman Vulčević.⁸⁵ Jedini spomen o sucima našli smo u godini 1282. prilikom dodjele Tusenog sela Radosavu Dolgomudu.⁸⁶

Izneseni podaci, premda fragmentarno, pokazuju da je upravna struktura Knina identična s onom koju je prikazao M. Barada kod viodolskih gradova.⁸⁷ Do određenih promjena dolazi vjerojatno kada je kralj Ludovik preuzeo vlast nad kninskim kneštvom. Tada se iz dotada jedinstvene uprave odvajaju kninska utvrđenja, čiju obranu i upravu preuzimaju kraljevski činovnici-kaštelani,⁸⁸ a naselje ispod utvrđenja formira samostalnu komunalnu organizaciju — *civitas*.⁸⁹

U vremenu od 12. do 15. stoljeća kninska aglomeracija pokazuje sve elemente jedne srednjovjekovne urbane cjeline, sa svim administrativnim, privrednim i prostorno graditeljskim karakteristikama. Zato se u izvornoj građi i pojavljuju različite oznake za ovu aglomeraciju: *kastrum*, *civitas*, *forum*. Svaki od ovih termina izražava jednu od karakteristika te aglomeracije. Tako je terminom *kastrum*, osim vojno-strateške funkcije, označena i njegova funkcija kao političkog centra, terminom *civitas* u slučaju te aglomeracije označuje se biskupsko središte, ali i grad u urbanom smislu ili samo oznaka za biskupsko naselje, a terminom *forum* označena je prije svega gospodarska funkcija. Međutim, ti termini na neki način ukazuju da je sam termin *grad* za ovakvu aglomeraciju suviše općenit, jer smo vidjeli da se u okvirima te aglomeracije formiraju dvije cjeline: *kastrumi* i naselje, koji imaju tendenciju da se zasebno razvijaju. Naravno, taj razvoj će prekinuti osvojenje Knina od Turaka. Stoga smatramo da bi ovu urbanu cjelinu trebalo definirati kao grad-naselje, jer najadekvatnije izražava funkciju te aglomeracije.

⁸⁰ VI. Mažuranić, *Prinosi...*, 1/1975, s. v. *bucarius*, str. 104—105.

⁸¹ M. Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd, SKA, Pos. izd., knjiga LXXXVII, 1930, str. 10.

⁸² S. Antoljak, »Ban Pavao...«, str. 8, bilj. 24.

⁸³ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus... XII*, str. 30.

⁸⁴ S. Antoljak, »Ban Pavao...«, str. 8, bilj. 24.

⁸⁵ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus... XII*, str. 30.

⁸⁶ S. Antoljak, »Ban Pavao...«, str. 8, bilj. 24.

⁸⁷ Vidi: M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Djela JAZU, 44, Zagreb, 1952, str. 59—79.

⁸⁸ Zanimljivo je ukazati da je ova funkcija, neposredno nakon što je Ludovik preuzeo upravu nad Kninom, bila nasljedna unutar neke nama nepoznate kninske obitelji. Točnije. 1368. godine spominje se kaštelan Ivan, koji je tu funkciju vršio navedene godine, i njegov sin Nikola koji je nekoć vršio tu funkciju (vidi: L. Katić, »Ban Emerik...«, str. 5, 6).

⁸⁹ Premda nismo našli podataka o postojanju vlastitih predstavnika vlasti — suca igradskog vijeća, smatramo da ne bi trebalo sumnjati u njihovo postojanje, to više što u okvirima naselja dieuue biskup stolni kantol i kninski plemićki stol.

Značenje ove aglomeracije prelazi okvire kneštva i Knin postaje jedno od najznačajnijih središta Dalmatinske Hrvatske, te se u izvornoj građi ponekad i naziva ... *caput et principalis locus Croatiae*.⁹⁰ Zašto onda Knin nije nikada dobio status slobodnog kraljevskog grada? Smatramo da jedan od razloga treba tražiti ne samo u položaju Knina kao istaknutog kraljevskog i crkvenog središta, nego i u značenju njegovih utvrda. Teško da bi vladari iz dinastije Arpadovića ili Anžuvina doznali da takav grad ili samo naselje dobije kraljevske povlastice. Dakako, to ne isključuje mogućnost da je samo naselje dobilo takve povlastice, ali jedino za vrijeme Šubića ili Nelipića.⁹¹

Krajem 15. stoljeća počinje stagnacija Knina kao upravna i privredna sjedišta. Jedini i glavni razlog tome je što usljed sve većeg nadiranja Turaka, napose nakon Krbavske bitke, Knin napušta biskup.⁹² To je bio jedan od glavnih razloga zašto i zamire javni život, a važnost i značenje Kninu daju sada njegova utvrđenja — kastrumi, tako da u tim prilikama Knin postaje glavni štit za obranu Dalmatinske Hrvatske.⁹³

Ne ulazeći u kontekst povijesnih problema i zbivanja oko srednjovjekovnog Knina, naša je namjera bila da prije svega ukažemo na postanak, razvoj i izgled jedne od značajnih hrvatskih srednjovjekovnih urbanih aglomeracija.

Franjo Smiljanić: THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF KNIN MEDIEVAL URBAN SETTING

Summary

Croatian historiography stressed the role of Knin as a center of political events but much less attention had been paid to the genesis of Knin as a medieval urban center. The former moments are important for the origin and development of Knin but they do not sufficiently explain and present the way in which this medieval urban setting originated and developed.

The author tries to reconstruct the origin, development and the appearance of Knin medieval urban center, from its beginning (the 10th century) to the 15th century when Knin did not function as an organized urban setting any more. The reasons for this were constant Turkish attacks, the bishop leaving the town and the inhabitants were dispersed also.

The author, not only describes the appearance of this urban center, but also points to its administrative, clerical and political structure which are characteristic for this town. It is important to stress these elements in order to understand the importance of Knin in the context of political scene in the medieval Croatian state.

⁹⁰ S. Ljubić, *Listine...*, IX, str. 46. Svakako je time naglašeno političko i gospodarsko značenje Knina. Da li je onda moguće dati približnu demografsku sliku kninske aglomeracije? Istraživači srednjovjekovne urbane historije ukazali su da je prosječna naseljenost jednog srednjovjekovnog naselja 100 do 200 stanovnika na jedan hektar (O tome vidi: S. Krivošić, »Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do XIX stoljeća«, *Grada za gospodarsku povijest JAZU*, 19/1981, str. 307.) Ako sudimo prema planu Knina iz druge polovice 17. stoljeća, kninsko naselje zajedno s utvrđenjima zapremalo je prostor veći od dva hektara. To bi onda značilo da je u okvirima te aglomeracije živjelo preko 300 stanovnika!

⁹¹ Kao npr. Skradin u doba Jurja Bribirskoga (N. Klaić, »Kako se Skradin oslobodio podložništva Bribiraca?«, *Fiskovićevo zbornik*, I, Split, 1968, str. 32).

⁹² S. G unj č a, »Tiniensia II...«, str. 90.

⁹³ ... *qui est principalis clavis et pasus possendi venire in Dalmatian...* (S. Ljubić *Listine...* IV str. 128)